

**RUS BELGELERİNE GÖRE BİRİNCİ
DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA
ANADOLU'DAN ST.
PETERSBURG'A GÖTÜRÜLMÜŞ
OLAN ELYAZMASI ESERLER**
MANUSCRIPT BOOKS TAKEN TO
ST. PETERSBURG FROM ANATOLIA
DURING THE FIRST WORLD WAR
(ACCORDING TO RUSSIAN
DOCUMENTS)

Prof. Dr. Vüsale MUSALI

Kastamonu Üniversitesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü

E-posta: tezkiresinas@gmail.com

Orcid: 0000-0002-1104-272X

Öz

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya Bilimler Akademisi tarafından oluşturulan bir ekip, belli bir program çerçevesinde Doğu Anadolu'dan çok sayıda kıymetli eseri koruma adıyla Rusya'ya götürmüştür. Söz konusu eserler St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde "Van Koleksiyonu" adıyla muhafaza edilmektedirler. Birinci Dünya Savaşı sırasında yağmalanan eserlerin karşılıklı olarak iadesi ile ilgili mesele 1920'li yıllarda itibaren gündeme gelmiş, Türkiye, İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün envanterini Rusya'ya iade etse de karşı taraf bugüne kadar Anadolu'dan St. Petersburg'a götürülen eserleri geri vermemiştir. Konu 2013 ve 2015 yılında Türkiye ve Rusya hükümetleri seviyesinde görüşülmüş ve iade amaçlı envanter hazırlıkları için proje başlatılmıştır. 2018 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de yurt dışına kaçırılmış kültürel mirasla ilgili komisyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Bu makale kapsamında Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Erzincan, Trabzon gibi Anadolu şehirlerinden yağmalanan elyazması eserleri Rus belgelerine dayanarak belirlemeye çalıştık. Savaş yıllarında Rusya Bilimler Akademisi organizasyonunda belli bir program doğrultusunda Rus oryantalistlerin St. Petersburg'a götürdükleri yazma eserler "Van Koleksiyonu" adıyla tanınmıştır. Makalemizde tanıtacağımız belgelerin, Türkiye'nin kültürel mirasının bir parçası olan "Van Koleksiyonu" nun iadesi sürecinin hızlanmasına katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Rusya, Oryantalizm, Van Koleksiyonu.

Abstract

During the First World War, an expedition of the Russian Academy of Sciences, according to a specific program, transported to Russia many valuable manuscripts from Eastern Anatolia. The manuscripts in question are in St. Petersburg and are kept at the Institute of Oriental Manuscripts under the name "Van Collection". The issue of reciprocal return of works stolen during the First World War has been on the agenda since the 1920s. Despite the fact that the artifacts of the Russian Archaeological Institute in Istanbul were returned by Turkey, the Russian side has not yet returned the materials that were taken to St. Petersburg. This topic was discussed in 2013 and 2015 at the level of the Turkish and Russian governments, and inventory projects were initiated to return these works. In 2018, a commission was established in the Turkish Grand National Assembly on the issue of cultural property illegally taken abroad.

Within the framework of this article, on the basis of Russian documents, for the first time, we tried to identify manuscripts stolen during the First World War from Anatolian cities such as Van, Bitlis, Mush, Erzurum and Erzincan. According to a specific program prepared by the Russian Academy of Sciences during the war years, Russian orientalists took to St. Petersburg a lot of manuscripts known there as the "Van Collection". We hope that the documents that we will present in our article will help to speed up the process of returning the Van Collection, which is part of the cultural heritage of Turkey.

Keywords: The First World War, Russia, Oriental Studies, Van Collection.

Аннотация

Во время Первой мировой войны экспедиция Российской Академии Наук по определенной программе перевез в Россию множество ценных рукописей из Восточной Анатолии. Рассматриваемые рукописи находятся в Санкт-Петербурге и хранятся в Институте Восточных Рукописей под названием "Ванское собрание". Вопрос о взаимном возврате произведений, похищенных во время Первой мировой войны, стоит на повестке дня с 1920-х годов. Несмотря на то, что артефакты Российского Археологического Института в Стамбуле были возвращены Турцией, российская сторона до сих пор не вернула те материалы, которые были увезенные в Санкт-Петербург. Эта тема обсуждалась в 2013 и 2015 годах на уровне правительства Турции и России, и были инициированы проекты по инвентаризации для возвращения этих работ. В 2018 г. в Великом Национальном Собрании Турции была создана комиссия по поводу не законно увезенного за границу культурного достояние.

В рамках данной статьи мы на основе российских документов впервые попытались идентифицировать рукописи, похищенные во время Первой мировой войны из анатолийских городов, таких как Ван, Битлис, Муш, Эрзурум и Эрзинджан. По определенной программе, подготовленной Российской академией наук в годы войны, русские востоковеды увезли в Петербург множество рукописей, известных там как «Ванское собрание». Надеемся, что документы, которые мы представим в нашей статье, поспособствуют ускорению процесса возврата «Ванского собрание», которое является частью культурного наследия Турции.

Ключевые слова: Первая мировая война, Россия, востоковедение, Ванского собрание.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya Bilimler Akademisi tarafından oluşturulan özel bir ekip, Kafkas Cephesi'nden çok sayıda yazma eseri, arkeolojik ve etnografik materyalleri muhafaza altına alma adıyla önce Tiflis'e, ardından da St. Petersburg'a götürmüştür.

Prof. Dr. O. Akimuşkin, Asya Müzesi'nin 1916-1917 yıllarında Kafkas Cephesi'nden, Van, Erzurum, Erzincan'dan getirilen yazma eserler sayesinde gelişerek zenginleştiğini, yıkılan ve terk edilen bölgelerde Tiflis'teki Kafkas Müzesi kütüphanecisi S. V. Ter-Avetisyan tarafından elde edilen bu elyazmalarının bugün Rusya Bilimler Akademisi'ne bağlı St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'ndeki Van Koleksiyonu'nu oluşturduğunu (1279 cilt) belirtmiştir (Akimuşkin, 2007: 211).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan mücadele sırasında yağmalanmış veya ele geçirilmiş kültürel mirasla ilgili iki

temel mesele bulunmaktadır: Bunlardan birisi İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne mahsus kültürel varlıklara Osmanlı yönetimi tarafından el konulması, diğeri ise Rus ordusu tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki kültürel miras numunelerinin Rus oryantalistlerce talan edilerek St. Petersburg'a götürülmesi olayıdır. Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne ait malzemeler daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında Rusya'ya iade edilmişse de, işgal esnasında Anadolu'dan Rusya'ya götürülmüş olan maddi kültür varlıklarının ve özellikle de elyazması eserlerin Türkiye'ye geri verilmesi meselesi hâlâ kendi çözümünü beklemektedir. Bu konuda araştırmaların son derece kısıtlı olması da sorunun halledilmesini engelleyen önemli hususlardandır.

Maalesef Türkiye'de konuyla ilgili literatürün çok da zengin olmadığını ifade etmeliyiz. Burada özellikle belirtilmesi gereken eserler, daha önceleri F. Ünal ve V. Usta tarafından yapılmış olan çalışmalardır (Usta, 2016; Ünal, 2015). İstanbul Arkeoloji Enstitüsü'nün dergisine binaen söz konusu kurumun faaliyetini araştırmış bulunan F. Ünal, kendi çalışmasında adı geçen enstitüye mahsus kültür varlıklarının Rusya'ya iadesinden de söz etmiştir. V. Usta ise Rus bilim adamı F. İ. Uspenskiy'nin Trabzon'daki faaliyetlerini ele aldığı bir çalışmasında söz konusu akademisyenin Trabzon'dan götürmüş olduğu yazma eserler konusuna değinmiştir. Fakat bizim bu çalışmamızdan önce "Van Koleksiyonu" ile ilgili hiçbir bilimsel araştırma gerçekleştirilmemiştir. Buradan yola çıkarak, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ve Büyük Millet Meclisi'nin de gündeminde olan yurt dışına götürülen eserlerle ilgili iade çalışmalarına destek vermek amacıyla "Van Koleksiyonu"nu etraflı bir şekilde tetkik etmeye çalıştık. Makalemizde konuyla ilgili araştırılmayan hususlara temas ettik. Rusya Bilimler Akademisi'nin 1915-1917 yılları arasındaki raporlarını teker teker gözden geçirerek, Rus oryantalistlerin Anadolu'daki çalışmalarını araştırdık ve St. Petersburg'a götürülen elyazması eserlerin listesini belirledik. Bu eserlerin günümüzde Rusya'nın hangi kütüphanelerinde bulunduğunu da kataloglardan yola çıkarak tespit etmeye çalıştık.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Bulunan Rus Oryantalistler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya Bilimler Akademisi tarafından oluşturulan ekip Kafkas Cephesi'nde maddi kültür varlıklarını toplamak üzere görevlendirilmiştir. N. Y. Marr başkanlığındaki bu ekipte S. Ter-Avetisyan, İ. A. Orbeli, P. A. Falev, A. A. Kalantar (Loris Kalantar), N. L. Okunev gibi araştırmacılar yer almaktaydılar. Söz konusu ekip, başlıca olarak Van ve çevresinde faaliyet göstermiştir. Bunun yanı sıra A. A. Florensky ve A. N. Kaznakov gibi araştırmacılar da aynı yıllarda Van'da araştırmalar yapmışlardır.

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü başkanı F. İ. Uspenskiy başkanlığındaki ekip ise Trabzon'dan kıymetli eserleri toplamıştır. Trabzon'da görevlendirilen ekipte

ünlü Türkolog A. E. Krımskiy ile beraber kendi ihtisasları itibariyle ressam ve mimar olan araştırmacılar yer almıştır. Bahsi geçen yıllarda Anadolu'da bulunan oryantalistlerin hayat ve faaliyetini ana hatlarıyla kısaca gözden geçirelim.

N. Y. Marr (1865-1934), İskoç kökenli ailenin çocuğu olarak Gürcistan'da doğmuş, St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde eğitim almıştır. Akademik faaliyetine de aynı üniversitede devam etmiş, fakülte dekanı görevini üstlenmiştir.

N. Y. Marr, Kars'ın Rusya tarafından işgalinden sonra (1878), Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan Ani şehrinde sistematik kazı çalışmaları yürütmüştür (1892-1893, 1904-1916). Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Van ve çevresinden elyazması eserlerin toplanması programını hazırlamış ve Van Koleksiyonu'nu oluşturmuştur. Ani Müzesi'nin kurulmasına, arkeolojik ve mimari eserlerin korunmasına yönelik çalışmaları, Kars'ın 1918 yılında Türkiye'ye verilmesiyle birlikte yarım kalmıştır. 1911-1912 yılları arasında İ. Orbeli ile beraber Toprakkale'de kazılara da katılmıştır (Smelova).

S. Ter-Avetisyan (1875-1943), St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde eğitim görmüştür. Arkeolog olarak faaliyet göstermiştir. N. Y. Marr'la birlikte Ani'deki kazılarda yer almış, 1914-1919 yıllarında Tiflis'teki Kafkas Müzesi Arkeoloji Bölümü'nde baş kütüphaneci olarak çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde bulunmuş, N. Y. Marr'ın hazırladığı bir program doğrultusunda Van, Bitlis, Muş ve Erzurum'dan 4000'den fazla elyazması eserleri ve diğer kültürel mirası toplayarak St. Petersburg Asya Müzesi ve Tiflis'teki Kafkas Müze'sine göndermiştir (Abramyan, 2012: 26).

İ. A. Orbeli (1887-1961), Kutaisi'de doğmuş, St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde eğitim almış ve bu fakültede görev yapmıştır (Şaginyan, 2012). 1906 yılından 1917 yılına kadar N. Y. Marr'nın başkanlığında yürütülen Ani kazılarına katılmış, 1911-1912 yılları arasında Van Bahçesaray'da bulunmuş, 1916 yılında ise Van kalesi ve Akdamar adasındaki arkeolojik çalışmalarda görev almıştır. 1916 Van kazıları üzerine N. Y. Marr'la birlikte bir kitap hazırlamış ve 1922 yılında yayımlamıştır (Marr, 1922).

A. A. Florenskiy (1888-1938) – jeoloji, arkeoloji, etnografi gibi alanlarda çalışmalar yapmış ve Rusya Bilimler Akademisi'nin sözleşmeli personeli olmuştur. Kendisi Van ve çevresinde araştırmalar yapmış, 1937 yılında hapsedilmiştir. Hapisteyken vefat etmiştir (Florenskiy).

Arkeolog A. A. Kalantar (Loris Kalantar) (1884-1942), St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde eğitim almış, N. Y. Marr'ın öğrencisi olmuştur. Tiflis Zakafkasya Üniversitesi'nde ve Erivan Üniversitesi'nde çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Van ve çevresindeki faaliyetlere katılmıştır (Rostovçev, 2016).

Botanikçi ve seyyah olan Albay A. N. Kaznakov (1871-1933), Tiflis'teki Doğa Tarihi Müzesi ve Tiflis Halk Kütüphanesi müdürlüğünü yapmıştır (Pançulidzev, 1908: 351). Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde bulunmuştur.

Bizans araştırmacısı olan F. İ. Uspenskiy (1845-1928), Galiç'de doğmuş, St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde öğrenim görmüştür. St. Petersburg Üniversitesi ve Novorossiysk Üniversitesi'nde görev yapmış, İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulmasına öncülük etmiş, 1894-1914 yıllarında İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü müdürlüğünü üstlenmiştir (Dvorniçenko, 2012). Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'daki kültürel mirası toplayarak Rusya'ya götürmesi ve gerçekleştirdiği arkeolojik faaliyetleri ile bilinmektedir.

Kırım Tatarlarından olan Türkolog, şarkiyatçı A. E. Krımskiy (1871-1942), Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü ve Moskova Üniversitesi'nden mezun olmuş, iki sene Suriye'de alan araştırmaları gerçekleştirmiş, daha sonra yirmi yıl Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde görev almıştır. 1918 yılından itibaren Kiev Üniversitesi'nde faaliyetlerine devam etmiştir. Türkoloji, Arap Edebiyatı, Osmanlı tarihi, İslam dini, Kur'ân-ı Kerîm üzerine çok sayıda çalışmaları yayımlanmıştır. Burjuva milliyetçisi olmakla suçlanarak 1941 yılında tutuklanmış, Kazakistan'a sürülmüş ve 1942 yılında sürgünde vefat etmiştir (Belova). A. E. Krımskiy, F. İ. Uspenskiy başkanlığında 1917 senesinde Trabzon'da gerçekleştirilen kültürel mirasın toplanmasıyla ilgili çalışmalara katılmış ve Trabzon'dan elde edilmiş elyazması eserlerin tavsifini yapmıştır.

N. L. Okunev (1885 – 1949) St. Petersburg Üniversitesinde eğitim almış, sanat uzmanı, mimar olarak uzmanlaşmıştır. St. Petersburg Üniversitesi, Novorossiysk Üniversitesi, Belgrad Üniversitesi ve Prag Karlova Üniversitesinde görev yapmıştır. İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün akademik sekreteri görevinde bulunmuştur (Okunev). N. L. Okunev 1912 ve 1917 yılında Van ve çevresinde görevlendirilmiş ve buradaki çok sayıda kültürel varlıkları fotoğraflamıştır. Onun Van ve çevresindeki faaliyeti Rusya Bilimler Akademisi'nin tutanaklarına yansımıştır (bk. Okunev, 1917a; Okunev, 1917b).

Rus oryantalistlerden olan P. A. Falev (1888 — 1922) St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat fakültesinden mezun olmuş, 1914-1919 yıllarında bu üniversitede çalışmış, 1921-1922 yılları arasında Taşkent Türkistan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde görev yapmıştır. P. A. Falev, Kırım-Tatar ve Nogay edebiyatı alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir (Sosniçkiy, 2012). Birinci Dünya savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nde kültürel mirasın toplanması programıyla görevlendirilmiş, Van ve çevresinden elde edilen Türkçe yazma eserler onun tarafından tavsif edilmiştir (Falev, 1918: 1619-1630).

Doğu Anadolu'dan götürülen yazma eserler

Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3 (Yaz 2021), s. 85-114.

The Journal of Turkish Language and Literature Studies, Issue: 3 (Summer 2021), pp. 85-114.

Kafkas Cephesi'ndeki kültürel mirasın, elyazmaların "kurtarılmasıyla" ilgili ilk karar Rusya Bilimler Akademisi'nin 23 Eylül 1915 tarihli XI. toplantısında alınmıştır. Bu konuda Rusya Bilimler Akademisi asil üyesi Prof. Dr. N. Y. Marr'ın "Tarafımızdan ele geçirilmiş olan Türkiye Ermenistanı'ndan getirilmiş ve kaderine terk edilmiş olan elyazmalarının kayıt altına alınması" başlığıyla akademiye bir rapor sunmuştur (Marr, 1915b: 1711-1719). N. Y. Marr, söz konusu raporda Van ve çevresinin etnografik açıdan çok önemli bölge olduğunu, buradaki Ermeni elyazmalarıyla ilgilendiğini belirtiyor (Marr, 1915b: 1718-1719).

N. Y. Marr 23 Eylül 1915 tarihinde Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi'nde düzenlenmiş olan toplantıdaki konuşmasında Van ve çevresindeki arkeolojik açıdan önemli yerlerde yüzlerce veya binlerce elyazması eserin mahvedilmesiyle ilgili bilgilendirme yaparak temel sorunları şu şekilde dile getirmiştir: "Zamanında bu işle ilgili yetkisi olan şahıslara oryantalist gruplarının oluşturulması, Kafkas Cephesi'nde arkeolojik eserlerle ilgili önceden önlemler alınması hakkında yazı gönderilmişti. Ben, yazın kendi teşebbüsümle Van'a gitmek istedim. Rus ordusu Van'dan geçici olarak çekilmeye başladığında bunu hayata geçirme fırsatını yakaladım. Elyazması eserlerin, eski yapıtların, anıtların korunmasıyla ilgilenen bir kurum ve kuruluş olmadığından dolayı bu kıymetli eserler emniyetsiz vaziyette kalmış, elyazmaları sadece onları almak isteyenlerin, özellikle de cahil hırsızların mülkiyeti haline gelmiştir. (Marr, 1915b: 1711).

N. Y. Marr, Kafkas Cephesi'ndeki kültürel mirasın durumuyla ilgili bilgi aktaran kişilerin sadece Ermenice elyazmalarına ilgi duyduklarını dile getiriyor. O, elyazması eserlerin mahvolmasıyla ilgili ilk net bilgiyi Sımbat Ter-Avetisyan'dan almıştır. Bu bilgiler, olayların görgü tanığı A. A. Florenskiy'nin söylediklerine dayanıyordu. Akdamar Kilisesi (manastır) koleksiyonu hakkında yine başka bir görgü tanığı A. A. Loris-Kalantar şahsen N. Y. Marr'a bilgi vermiştir.

N. Y. Marr'ın sunumundan belli olduğu üzere A. A. Loris-Kalantar, Rus askerî birliklerinin geri çekilmesi durumunda tedbir alma gereği hakkında Akdamar katolikosunu zamanında uyarmıştır. Katolikos yardımcısı onunla hemfikir olmuş ve yazılı anıtları korumak için önlemler almaya söz vermişti. O, aynı zamanda Van valisi olarak atanan Aram Manukyan'a müracaatta bulunmuş, fakat A. Manukyan eserlerle ilgilenmemiştir. N. Y. Marr, Rus ordusunun geri çekilmeğe başladığında ilk papazların kaçtığını, onların arasında Akdamar katolikosunun yardımcısının da bulunduğunu ve kaçtığı sırada elyazması eserleri bile düşünmediğini dile getiriyor. A. Florenskiy'nin N. Y. Marr'a anlattıklarına göre, son anda Akdamar Kilisesi'nin elyazmaları Rus askerleri tarafından mavnaya alınmış, ancak kıyıya doğru yüzdüklerinde, onları fark eden subay eserleri suya dökmeyi emretmiştir. Olayın tanığı A. A. Florenskiy birkaç elyazması eseri örnek olarak almak için izin istemiş ve yazma eserlerden bazıları ona verilmiştir. Genel olarak elyazmalarının bir kısmı öküz arabasıyla korunmak ve

depolanmak amacıyla Eçmiadzin'e götürülmüş, ancak büyük bir kısmı ve en iyi örnekleri ayrı ayrı kiliselerde bakımsız kalarak mahvolmuştur. Van – Bitlis yolunu kullanan birçok görgü tanığının söylediklerine göre önemli elyazması eserler hiçbir muhafaza olmadan ortalıkta kalmıştır (Marr, 1915b: 1712).

N. Y. Marr, A. Florenskiy'nin verdiği raporları, elyazması koleksiyonlarından haberdar olan diğer tanıkların yardımlarıyla kontrol etmek amacıyla S. V. Ter-Avetisyan'ı görevlendirmiştir. S. V. Ter-Avetisyan, 7 Eylül 1915 tarihinde N. Y. Marr'a Ermenice kaleme aldığı mektupta yazıyordu: “Konuşmalarını büyük bir güvenle dinlediğim diğer görgü tanıklarıyla son zamanlardaki olaylardan bahsetmek için bir fırsatım oldu. Onlardan ikisi tarafından verilen malumatları araştıracağım. Onlar da sırasıyla diğer tanıklardan veri toplamışlardır. İki tanık Van bölgesi piskoposu, arşimandrit rahip Yeznik Nergararyan ve Van sakini ressam Panos Tarlamazyan'dır”.

N. Y. Marr, A. Florenskiy'den Van'da bulunan elyazmaları ve genel olarak oradaki tarihi yapıtlar, manastırlar ve arkeolojik anıtlarla ilgili izlenimlerini yazılı bir şekilde anlatmasını rica etmiştir. 20 Eylül 1915 tarihinde A. Florenskiy, N. Y. Marr'a mektup göndermiştir. Mektup, kültürel mirasın yok edilmesi ile ilgili Ermeni çetelerinin vahşetini yansıttığı için ilgi çekmektedir. Mektup şu içeriktedir: “Değerli Nikolay Yakovleviç! Siz benden Van vilayetinin tarihî eserlerinin yok edilmesiyle ilgili bildiğim tüm gerçekleri anlatmamı istemişsiniz. Memnuniyetle size bildiğim her şeyi anlatacağım. Van destanı trajik bir şekilde sona ermiştir. Gözlerimin önünde gerçekleşen dehşeti, her şeyi anlamak zordur” (Marr, 1915b: 1714).

N. Y. Marr'ın “Van vilayetini kim yağmaladı?” sorusuna A. Florenskiy'nin kendi mektubunda verdiği yanıt da önemlidir: “Van vilayetini kim yağmaladı? Türkler, Kürtler, biz (Ruslar – V.M.) ve Ermeniler. Sonuncular (Ermeniler) daha fazla yağmaladılar. Bunun birinci sebebi onların daha öfkeli olmaları, ikinci sebebi ise onların arkeolojik nesnelere maddi değerini iyi bilmeleri idi. Sözüme Bargiri'den başlayacağım. Van istikametinde, yerleşim yerinden yaklaşık 1 ½ verst mesafede iki mezarlık vardır. Sağda Müslüman, sol tarafta nehrin ötesinde Ermeni mezarlığı. Müslüman mezarlığında her şey yok edilmiştir. Özellikle türbe zarar görmüştür. Bunun gönüllüleri (Ermeni çeteleri – V.M.) tarafından gerçekleştirildiği, bununla beraber her yerde hazine arayan Ermeniler ve hatta askerlerimizin de gayret gösterdiği söylenmektedir” (Marr, 1915b: 1714).

A. Florenskiy, Van'daki Müslüman anıtlarının Ermeniler tarafından tahrip edilerek hakarete uğradığını da saklamamıştır: “Van şehrine gelince, buradaki Müslüman anıtlarının hepsi Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Mezarlar hakarete uğramış, camiler tuvalete dönüştürülmüş, elyazması kitapların parçaları eski şehrin sokaklarına dağılmıştır. Gerçeği söylemek gerekirse yok edilebilecek her şey yok edilmiştir. Benim gözlerimin önünde, harika çinilerle kaplı Hüsrev Paşa Camii, Van

sakinleri (Ermeniler – V.M.) tarafından yağmalandı. Cami mimarının mezarı tuvalete dönüştürülmüş ve açılmış, anıtların hepsi dağıtılmıştı. Van valisi Aram'dan (Manukyan) iki kez camiyi korumak için herhangi bir önlem almasını rica etsem de, hiçbir önlem alınmadı ve caminin kaplamasından (fayansından) hiç bir şey kalmadı. Bir süre sonra, fayans desenlerini kâğıt üzerine geçirmeğe karar verdiğimde, camide birkaç tam parça bulamadım. Uzun bir aramadan sonra esnaftan birkaç parça elde etmeyi başardım. Fayans parçalarının her biri için 2 ruble ödemek zorunda kaldım. Bu parçalar ve kâğıda geçirilmiş desenler şu an bende, Tiflis'te bulunmaktadır" (Marr, 1915 b:1715).

A. Florenskiy, Van Kalesi'ne girişin yasak olduğunu, orada çivi yazılı taşların bulunması sebebiyle komutanın yazılı izni olmadan kaleye girmenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Daha sonra buradan edindiği Kur'ân-ı Kerîm elyazması hakkında kısa bilgi veriyor: "Kalenin merkezinde çitle çevrili yer vardır. Orada çok fazla elyazması bulunmaktadır. Sizin gördüğünüz Kur'ân parçaları buradan getirilmiştir. Van'dan bana çok ilginç şeyler getirildi. Ama fiyatların çok yüksek olması sebebiyle hiçbir şey satın alamadım" (Marr, 1915 b: 1715).

A. Florenskiy, Van'dan Bitlis'e gittiklerini ve burada Ermeni komitacılarının yaptığı vahşeti, bir şeyhin kitapla dolu evinin yakılmasını da anlatıyor: "Bizim ekibin sonraki yolu Bitlis'e uzanıyordu. Biz oraya 2. Trans-Baykal Tugayı ile hareket ettik. Yolda gördüğümüz her şey aynı şekilde öfkeyle tahrip edilmişti. Özellikle Vestan (Van'ın Gevaş ilçesi – V. M.) yakınlarındaki cami zarar görmüştür (muhtemelen Nurşin). Zevan'daki komitacıları gözlemleyerek, onların da diğerleri gibi eşyaları tahrip edebileceklerinden emin oldum. Burada bir şeyhin büyük kütüphanesi olan evi vardı. Onu yakmışlar. Zevan'da bir evliya mezarı açılmıştı. Bunu komitacılar ve askerlerimiz (Rus askerleri – V.M.) dışında kimse yapamazdı. Birincilerin, ikincilere nazaran daha çok suçlu olduğunu düşünüyorum. Fakat hiçbir şeyi kanıtlamaya çalışmıyorum" (Marr, 1915 b: 1716).

A. Florenskiy, toplanabilecek her şeyi toplayarak arkadaşı Vladimir Nikolayeviç Yefremov'la Tiflis'e gönderdiğini (Petrograd Greçesky caddesi, No 8, apt. 33), oradan getirilen tüm kitapların Eçmiadzin'e gönderilmek üzere Tiflis şehir reisi A. İ. Hatisov'a teslim edildiğini belirtmiş ve 30 kadar minyatürün, diğer etnografik koleksiyonla birlikte İmparator III. Aleksandr Etnografya Müzesi'nde bulunduğunu eklemiştir. Genellikle kitaplardan parşömen varaklar koparılmıştır. Tanıkların ifadesine göre bu tahribat, antik eşyalar toplayan bir rahip tarafından yapılmıştır. A. Florenskiy, Bitlis'ten getirerek Tiflis'te bulundurduğu Arapça yazma eserleri ve genelde İslâmî elyazmaları Rusya Bilimler Akademisi'nin gerekli gördüğü takdirde bu kuruma hediye etmeye hazır olduğunu da mektuba ilave etmiştir.

Kendi raporunun sonunda N. Y. Marr, alınan kararlara yer veriyor. İlk olarak III. Aleksandr Müzesi'nden, V. N. Yefremov'dan, Tiflis şehir reisi A. İ. Hatisov'dan, Mesrop piskoposundan, Ermeni katalikosu V. Georg'dan, A. A. Florensky'den Kafkas Cephesi'nden toplanan kültürel varlıkların veya onların listesinin takdim edilmesi konusundaki talebini Bilimler Akademisi'ne iletmıştır. Alınan bir diğer karara göre Rusya tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu ve özellikle Van'daki kültürel mirasın kayıt altına alınması gerektiği belirtilmiş ve N. Y. Marr'ın hazırladığı program doğrultusunda belirtilen görevi yerine getirmek üzere S. V. Ter-Avetisyan Van'a gönderilmiştir (Marr, 1915 b:1719).

Rusya Bilimler Akademisi'nde 11 Kasım 1915 yılında gerçekleştirilen toplantıda oryantalist N. Y. Marr, Türkiye'deki kültürel mirasın toplanması için Kafkas Cephesi'ne gönderilecek Ermeni asıllı S. V. Ter-Avetisyan için 6 maddeden oluşan bir çalışma programı sunmuştur (Marr, 1915 c: 1893-1894).

Programa göre Van ve çevresindeki bölgelerde Haldi anıtlarının ve çiviyazıların, Ermeni, Hristiyan ve Müslüman eski yapıtlarının incelenmesi, fotoğraflarının çekilmesi, arkeolojik çalışmaların ve eski eserlerin çalınmasının önüne geçilmesi için yerli idarecilerin uyarılması, elyazmalarının ayrı ayrı kişilerden alınarak Asya Müzesi'ne getirilmesi, satılan Haldi, Müslüman ve Hristiyan elyazması eserlerin fiyatlarının belirlenmesi ve nakit parayla alınması, özellikle de Hüsrev Paşa Cami'sinin durumunun raporlanması, Müslüman elyazmaları ile ilgili bilgi edinilmesi, kalede ve diğer yerlerde bulunan Müslüman elyazmalarının toplanması gerekiyordu (Marr, 1915 c: 1893-1894).

Muş ve Bitlis'in Ruslar tarafından işgalinden sonra N. Y. Marr, S. V. Ter-Avetisyan'ın programına eklemeler yapıyor. Bilimler Akademisi tutanakları arasında yer alan bu programa Van programındaki maddelere ilaveten 2 madde daha eklenmiştir. S. V. Ter-Avetisyan'ın Muş ve Bitlis'te Hristiyan abidelerinin, eski Doğu epigrafik ve mimari kalıntılarının raporunu hazırlaması gerekiyordu. Buradaki kıymetli materyallerin ve elyazması eserlerin elde edilmesi için 2000 ruble tahsis edilmesinin gerektiği de not olarak düşülmüştür (Marr, 1916 b: 809-810).

Doğu Anadolu'da görevlendirilen oryantalistler faaliyetlerinin sonuçlarını raporlayarak Rusya Bilimler Akademisi'ne sunmuşlardır. Rusya Bilimler Akademisi tarafından Van'a gönderilen Kafkasya Müzesi Arkeoloji Bölümü arşivcisi S. V. Ter-Avetisyan'ın 1915-1916 yılında Van'da gerçekleştirdiği kış seferi sırasında kültürel varlıkların korunması amacıyla "Van bölgesindeki Hald, Hristiyan ve Müslüman eserlerinin fotoğraflarının listesi"ni hazırlamıştır. Rusya Bilimler Akademisi Tutanakları'nda yer alan bu listede 211 fotoğrafın künyesi yer almaktadır (Ter-Avetisyan, 1916 a: 817-822). Fotoğraflar arasında Nurşin Camii, Hüsrev Camii, Topçu

Camii, Ulu Cami, bu camilerin kitabeleri, Van Kalesi, Çoban Kapı veya Meher Kapı vs. bulunmaktadır.

4 Ekim 1917 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi'nin toplantısında kültürel anıtları korumak için Kafkas Cephesi'ne görevlendirilmiş Petrograd (St. Petersburg) Üniversitesi öğretim üyesi N. L. Okunev kendi raporunu sunmuştur. Hasankale'den başlanan yolculuk sırasında Erzurum, Erzincan, Bayburt, İspir gibi yerlerdeki önemli tarihî abidelerden 500 adet fotoğraf çekimi gerçekleştirilmiştir (Okunev, 1917 a: 1435-1438). Raporun sonunda bu fotoğrafların listesi verilmiştir. Bu raporda hiçbir elyazması eser tanıtılmamıştır (Okunev, 1917 b: 1444-1454).

Kafkasya Cephesinden götürülen yazma eserlerin sayısı ve akıbeti

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya Bilimler Akademisi tarafından oluşturulan heyet 1915 yılından itibaren Van ve çevresinden çok sayıda elyazması eser ve etnografik materyalleri ele geçirerek St. Petersburg'daki Asya Müzesi'ne götürmüştür. Bütün bu işler yukarıda da işaret ettiğimiz üzere belli bir program çerçevesinde yürütülmüştür. Rusya Bilimler Akademisi'nin 21 Ekim 1916 tarihli toplantısının tutanaklarında Van ve çevresindeki kültürel mirasın Rusya'ya getirilmesi projesinin başkanlığını üstlenen N. Y. Marr'ın ve Van'da görevlendirilen Ermeni kütüphaneci S. V. Ter-Avetisyan'ın raporları yer almaktadır.

Rapora göre, 1916 yılının yazında N. Y. Marr başkanlığında Tiflis'teki Kafkas Müzesi Arkeoloji Bölümü baş kütüphanecisi S. V. Ter-Avetisyan ve Petrograd Üniversitesi öğretim üyesi P. A. Falev, Bilimler Akademisi tarafından Kafkas Cephesi'ne eski Doğu eserlerinin korunması için gönderilmişlerdir. Müslüman ve özellikle de Türk anıtları P. A. Falev tarafından toplanmıştır.

Kafkasya Ordusu Baş Kumandanının 17 Mart 1916 tarihli emrine binaen kitap, elyazması ve diğer kıymetli eserlerin alış ve satışının gerçekleştirilmesi yasaklanmış, eski elyazması ve kitaplara sahip olan kişiler, bu eserlerin Kafkasya Müzesi'ne verilmek üzere Askerî Bölge Karargâhı'na teslim etmekle yükümlü kılınmışlardır (Marr, 1916 a: 1482). Bu karar Rusya Bilimler Akademisi'nin aldığı karara ters düştüğü için N. Y. Marr buna karşı itirazda bulunmuş, fakat kumandanın emrine uymak zorunda kaldığını da ilave etmiştir.

N. Y. Marr, Van'dan 118 ruble karşılığında 17 elyazması eser ile 4 basılı eseri ayrı ayrı kişilerden almak zorunda kaldığını, 4 elyazmasının da kendisine hediye edildiğini ve bu eserlerin Asya Müzesi'ne verildiğinin altını çizmiştir (Marr, 1916 a:1481).

S. V. Ter-Avetisyan, 30 Nisan – 23 Ağustos tarihlerinde Kafkas Cephesi'ne gerçekleştirdiği ikinci seferinin raporunda Sarıkamış, Köprüköy, Hasankale, Erzurum rotasıyla hareket ettiğini, Erzurum'dan Hasankale'ye döndüğünü, oradan da Hınıs, Muş ve Bitlis'e gittiğini, topladığı elyazmalarını Tiflis'e götürdüğünü, geri

döndüğünde Erzurum'daki Mamahatun'da ve Erzincan'da bulunduğunu yazmaktadır. O, Erzurum'da ilk seferinde Kafkas Müzesi müdürü A. N. Kaznakov'la birlikte araştırmalar yapmıştır. S. V. Ter-Avetisyan Tiflis'ten yeniden Van'a döndüğünde ise yalnız başına çalışmıştır. 7 Mayıs'ta A. N. Kaznakov'la birlikte Erzurum'daki elyazması eserleri inceleyerek Müslüman elyazmalarını Tiflis'e göndermişlerdir. Ermeni elyazmalarını ise Ermeni kilisesinde bırakmışlardır (Ter-Avetisyan, 1916 b: 1484). Erzurum'daki Selçuklu dönemi yapıtlarından Çifte Minareli Hatuniye Medresesi, Ulu Cami, Yakutiye Camii, Kale ve şehrin çeşitli yerlerindeki türbelerle ilgili notlar alarak fotoğraflarını çekmiştir. 21 Mayıs'ta Muş'taki Surp Garabet Manastırı'na giden S. V. Ter-Avetisyan, manastırın dışında Türk askerlerinin cesetlerinin bulunduğunu, burada hiçbir elyazması bulamadığını ekliyor (Ter-Avetisyan, 1916 b: 1485). 22 Mayıs'ta Muş'taki Arakelots Manastırı'nda (Havariler Manastırı) bulunması gereken M. 1134 tarihli eski kapıyı Bitlis'te elde etme fırsatını yakaladığını ve Kafkasya Müzesi'ne gönderdiğini söylemektedir. Ayrıca Ter-Avetisyan, Muş'un Ali Glpon ve Dermek köylerinde bulduğu çivi yazılı taşlardan üçünü Tiflis'e gönderdiğini, diğerlerinin ise estampajını hazırladığını ifade etmektedir. 24 Mayıs'ta Bitlis'e gittiğinde araştırma yapacağı her yerde çok sayıda insan cesedinin bulunduğunu ve bu sebeple buralarda fazla duramadığını dile getirmiştir. Ter-Avetisyan, Rusya Bilimler Akademisi için Bitlis'te ayrı ayrı kişilerden 300'den fazla Müslüman elyazması temin etmiştir. Erzincan'ın Ruslar tarafından işgalinden hemen sonra şehre gelen S. V. Ter-Avetisyan burada sadece eksik bir Ermeni elyazması bulduğunu, 600 Müslüman elyazması elde ettiğini ve Tiflis'e gönderdiğini yazmıştır (Ter-Avetisyan, 1916 b: 1486-1487).

Oryantalistler tarafından Doğu Anadolu'dan toplanan eserlerin büyük çoğunluğunun Türkçe, Farsça ve Arapça olması ve İslâmî konuları, Türk edebiyatı örneklerini ihtiva etmesi bu coğrafyada Ermeni medeniyetinin çok zayıf kaldığını kanıtlamaktadır.

1916 yılının sonbaharından itibaren Kafkas Cephesi'nden Asya Müzesi'ne eserler dâhil olmaya başlamıştı. Anadolu'dan getirilen elyazması eserler "Van Koleksiyonu" adı altında bir araya getirilmişti. Bu eserlerin büyük bir kısmı S. V. Ter-Avetisyan tarafından toplanmış, önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a gönderilmişti. Asya Müzesi'ne getirilen elyazması eserlerin envanteri müze müdürü K. G. Zaleman tarafından hazırlanacaktı. Bu çalışma onun vefatı sebebiyle yarım kalmıştır. K. G. Zaleman sadece 234 eserin tavsifini yapabilmişti. 7 Aralık 1916 yılında Rusya Bilimler Akademisi kurul toplantısında alınan kararla Arapça elyazmalarının tavsifi İ. Y. Kraçkovskiy'e havale edilmiş ve bu çalışma altı ay sonra tamamlanmıştı. İ. Y. Kraçkovskiy cepheden toplamda 1289 elyazması eserin Asya Müzesi'ne gönderildiğini yazmaktadır. Bu eserlerin dillere göre dağılımı; 178 Türkçe, 51 Farsça, 1050 de Arapça biçimindedir (Kraçkovskiy, 914). Akımuşkin ise Van Koleksiyonu'nda

bulunan elyazması nüshaların sayısının 1279 olduğunu belirtir (Akımuşkin, 2007: 211).

İ. Y. Kraçkovskiy, Kafkas Cephesi'nden getirilen Arapça eserlerin koleksiyon olarak önem arz ettiğini, bir Anadolu şehrindeki manevi hayatla ilgili önemli ipuçları verdiğini, en eski tarihli elyazmasının H. VI. yüzyıla ait olduğunu ifade etmiş ve çok sayıda kıymetli eserlerin isimlerini zikretmiştir (Kraçkovskiy, 1917: 919). Kraçkovskiy, Dürerü'l-Hükkâm, Kenzü'd-Değâ'ik, Kadı Han Fetvaları, Ğunyeti'l-Mütemellî, el-Mağâmât, Divan-ı İbnü'l-Fârız'a yazılan şerhler, Kaşîdetü'l-Bürde'nin nadir bir şerhi, İbn Kayyim el-Cevziyye ed-Dâ' ve'd-Devâ' vs. gibi nüshaları kıymetli elyazması eserler olarak değerlendirmektedir. İ. Y. Kraçkovskiy bazı müelliflerin eserlerinin listesinde bulunmayan birkaç elyazması hakkında da bilgi vermekte ve bu eserlerle ilgili bilgilerin teyit edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu eserler arasında, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Ravzü'n-Nâzır fi İlmi'l Tazkir, Süyûtî'nin Müntehiyyü'l-Ukûl fî Müntehiyyü'l-Nukûl, Gazzalî'nin Kitâbü'l-Evrâd ve'l-Ezkâr, Nâsırüddin Tûsî'nin Âdâbü'l-Müte'allim isimli eserlerinin ismini anar (Kraçkovskiy, 1917: 920). Doğu Anadolu'dan götürülen Arapça eserlerden bazıları St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi Kataloğunda kayıtlıdır (Khalidov, 1960; Khalidov, 1986). Örnek olarak Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Bustânü'l-ârifîn (A 518, B 1377), Şerhu-Mağâmâti'l-Harîrî (C 926), Zemahşerî'nin Aşvâku'z-zeheb (A 584), Reşidüddin Vatvât'ın Maṭlûbü külli ṭâlib min kelâmi emîri'l-mü'minîn 'Alî b. Ebî Ṭâlib (C 688) vs. gibi elyazması eserleri gösterebiliriz (Khalidov, 1960).

P. A. Falev, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'dan toplanan Türkçe eserlerin envanterini hazırlamıştır. Van Koleksiyonu'ndaki yazma eserlerin tavsifi sırasında bu eserleri Batı Avrupa'daki yazma eser katalogları ile karşılaştırmıştır (Falev, 1918: 1619). Türkçe eserler listesine alınmış 178 eserden 3'ü taş baskısı, 1'i ise Kürtçedir (bk. Ek. 1). Türkçe eserlerin büyük çoğunluğu ilahiyat ve İslam hukuku ile ilgilidir. Koleksiyondaki Türkçe eserler XV-XIX. yüzyıllar arasında kaleme alınmıştır. Van koleksiyonundaki eserlerden bazılarının künyesi St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi kataloğunda yer almaktadır (bk. Dmitriyeva, 2002: 85, 95, 139, 144, 148, 151, 157 vs.). Fadıl Mahmûd Vardarî'nin Tertîb-i Zîbâ (B 1472), Şemsüddin Muhammed b. Fahrüddin Hindûşah'ın Sihâh-ı Acemiyye (A 533), Lâmiî'nin Şem ü Pervâne (A 620) vs. gibi eserleri örnek olarak gösterebiliriz.

A. A. Romaskeviç, Van koleksiyonunda bulunan Farsça eserleri tavsif etmiştir. Romaskeviç, koleksiyondaki Farsça yazmaların içerik açısından önem arz etmediğini, sadece yazma nüshalarının toplandığı bölgede Fars edebiyatı ile ilgili hangi örneklerin merak uyandırdığının bir göstergesi olduğunu belirtmektedir (Romaskeviç, 1918: 391). Bu eserler günümüzde St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde korunmaktadır (bk. Miklukho, 1964: 86, 99, 106, 114, 136, 141, 216, 232). Örneğin, İsferyâyînî Şehfûr b.

Tâhir'in Tâcü't-terâcim fî tefsîri'l-Ḳur'ân li'l-e'âcim (C 969), Abdullah Ensarî'nin Tuhfetü'l-Vüzerâ (C 950), Sâib Tebrizî'nin Divan-ı Sâib (A534) vs. gibi eserler söz konusu katalogda yer almaktadır.

Trabzon'dan götürülmüş olan elyazması eserler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında F. İ. Uspenskiy başkanlığında Trabzon'da arkeolojik abidelerin korunması ve araştırılması amaçlı gezi düzenlenmiştir. F. İ. Uspenskiy'nin Trabzon'da gerçekleştirilen çalışmalarla ilgili birkaç raporuna ulaştık. Adı geçen bilim adamı 21 Eylül 1916 tarihinde Trabzon seferiyle ilgili uzun bir rapor sunmuştur (Uspenskiy, 1916 a: 1464-1480).

12 Ekim 1916 tarihinde gerçekleşen diğer bir toplantıda F. İ. Uspenskiy, Trabzon'dan topladığı Müslüman elyazmaları hakkında bilgi vermiştir (Uspenskiy, 1916 b: 1490-1492). O, camilerin yağmalandığını ve ellerinden geldiği kadar geriye kalan kıymetli elyazmalarını topladığını belirtmiştir. Trabzon'dan toplanan değerli elyazmaları ve belgeler Orta Hisar Camii'nde bir araya getirilmiştir. Uspenskiy'nin Orta Hisar Camii'nde bulunduğu evraklar iş hayatıyla ilgili belgeler, hesap defterleri ve mahkeme kararlarıyla ilgilidir. Rus akademisyen topladığı tüm elyazmaları ve evrakları 4 kolide biriktirmiştir. 17 elyazması eserden oluşan birinci koliyi kendisiyle beraber St. Petersburg'a götürmüştür. Diğer koliler ise Orta Hisar Camii'nde kalmıştır. Kolilerin içeriği ile ilgili bilgi veren F. İ. Uspenskiy I. kolide 17 elyazması, II. kolide 20 elyazması ve 66 dosya içinde defter, III. kolide 187 elyazması, IV. kolide 200 elyazması (bunlardan 91'i ciltlenmiş haldeydi), 65 defter, 23 fragman ve varak, 12 çanta içinde elyazması olduğunu belirtir. Trabzon'dan edindiği Türkçe ve Arapça elyazmalarının az bir kısmı Rusya Bilimler Akademisi'ne ulaşmış, diğer kısmı ise 3 koliye toplanmış ve St. Petersburg'a intikali istenmiştir (Uspenskiy, 1916 b: 1491).

İ. Y. Kraçkovskiy, 25 Ekim 1917 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi'nin toplantısında F. İ. Uspenskiy'nin Trabzon'dan getirdiği Kur'ân-ı Kerîm'in 15 nüshası hakkında bilgi vermiştir. Bu nüshalardan en eskisi 1703 yılında istinsah edilmiştir. İ. Y. Kraçkovsky bu nüshaları ne metin tenkidi ne de paleografik açıdan değerli bulmamıştır (Kraçkovsky, 1917 b: 346).

1917 yılında Trabzon'da gerçekleştirilmiş çalışmalarla ilgili 17 Ocak 1918 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi'ne bir rapor sunulmuştur. Rapor İ. Y. Uspenskiy tarafından hazırlanmışsa da, Trabzon'da yürütülen saha araştırması ekibinde bulunan ve elyazması eserlerin tavsifini gerçekleştiren Prof. Dr. A. E. Krımskiy, kilise mimarisine ilgilene Prof. N. D. Protasov, şehir surlarını araştıran N. E. Makarenko, Trabzon'daki kiliselerin planını çizen mimar N. B. Baklanov, freskleri inceleyen ressam N. K. Klug ve Trabzon çevresinin en önemli anıtlarının talimatlara göre çizimlerini yapan ressam G. K. Meyar'ın da ayrıca raporlarını ihtiva etmektedir. Raporlar içerisinde A. E. Krımskiy'nin sunduğu bilgiler bu araştırmamız kapsamında

bize daha çok yarar sağlamıştır. İ. Y. Uspenskiy tarafından Trabzon'dan derlenen elyazması eserler Orta Hisar Camii'nde toplanmış ve A. E. Krımskiy tarafından fişlenmiştir. Fişlenen eserler 3 kısma ayrılmıştır: matbu kitaplar, elyazması eserler ve belgeler (Uspenskiy, 1918: 213).

A. E. Krımskiy, Trabzon'da elde edilen elyazması eserleri değerlendirirken Orta Hisar Camii'nde Türkler tarafından terk edilmiş zengin kütüphanenin bulunduğunu, Temmuz saldırısına kadar burada 500'den fazla yazma eserin olduğunu, saldırıdan sonra bu sayının 500'ün altına düştüğünü belirtmiştir. Camideki 200'e yakın Kur'ân-ı Kerîm nüshasını geç döneme ait olması açısından değerli nüsha olarak görmemiş ve bunları ayırarak bir dolaba koymuşlardır. Diğer ilgi çekici 300 elyazmasını ise etkileyici bir sayı olarak değerlendirmektedir. Eserlerin çoğunun dili Arapçadır. Buradaki nüshaların büyük bir kısmı iyi bir ulema kütüphanesinde bulunan Kur'ân-ı Kerîm meallerini, şeriat risaleleri, dinî-felsefi ve Arap filolojisiyle ilgili kitapları ihtiva etmektedir. Ayrıca bazı klasik şairlerin eserlerinin de elyazmaları bu koleksiyon içinde yerini almıştır. A. E. Krımskiy, Trabzon'dan edinilen elyazması eserlerle ilgili raporunu şu cümleyle bitirmektedir: "Burada herhangi bir nadir eser bulunmasa da, kıymetli bir elyazması koleksiyonu olduğunu söyleyebiliriz" (Uspenskiy, 1918: 214).

Trabzon'dan derlenen belgeleri raporlayan A. E. Krımskiy, 1916 yılında Rusların Trabzon'u işgali esnasında Türkler tarafından terkedilmiş adli, taşra, polis, cami-vakıf, gümrük, liman, bankacılık belgelerinin en azından 1000 put olduğunu eklemiştir. Adı geçen oryantalist, savaş sırasında Trabzon'dan kaçan Türk nüfusun geri dönüşünde bu arşivin onlara vazgeçilmez hizmet sunacağını dile getirmektedir (Uspenskiy, 1918: 215). Çünkü Rumlar Türklerin sahip oldukları her şeyi ellerine geçirmişlerdir ve bunların Türklere mahsus olduğunu ispat etmek için bu evraklara ihtiyaç vardır.

A. E. Krımskiy üç ay süren seferinde Rumların kendilerine olan düşmanca tavırlarından bahsetmiş, Trabzon'daki Türklere ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si üyelerine yardımlarından dolayı teşekkürlerini de sunmuştur. Oryantalist burada 10 Temmuz 1917 yılında Rumların Orta Hisar Camii'nin arşiv kapısını kırdıklarını ve yüzlerce elyazması, matbu kitap ve belgeleri içeren birkaç çuval aldıklarını üzümlere dile getirmiştir (Uspenskiy, 1918: 216).

Trabzon'dan ayrılmak zorunda kalan F. Y. Uspenskiy Güney Kafkasya Özel Komitesi'ne müracaat ederek 1916-1917 yıllarında Trabzon'da yürütülen kültürel çalışmalara, buradan toplanan elyazması eserlere sahip çıkılmasını istemiştir. O, arkeolojik ekip çalışmalarını tamamlayıp St. Petersburg'a döndüğünde, Trabzon'da bulunan, edebî ve filolojik açıdan önem taşıyan kitap, elyazması eser ve belgelerin akıbetinin ne olacağıyla ilgili endişelidir. Zira F. Y. Uspenskiy, Rusların Trabzon'dan ayrılmasından sonra bu kültürel malzemenin Rumlar tarafından tahrip edileceğinden korkmaktadır. Bu yüzden söz konusu eserlerin Batum'a götürülmesi ricasında da

bulunmuştur (Uspenskiy, 1918: 227). Güney Kafkasya Özel Komitesi tarafından gönderilen telgrafta Orta Hisar Camii'nin anahtarlarının Trabzon Müdafaa Bölgesi komutanı V. V. Kolosovskiy'e teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Uspenskiy, 1918: 229).

F. Y. Uspenskiy, yeniden bir mektup yazarak General Kolosovsky'den üç üyeden oluşan bir Komisyon oluşturulması talebinde bulunmuş ve bu talebi yerine getirilmiştir. Güney Kafkasya Özel Komitesi en önemli belgeleri Batum'a taşıma fırsatı sunsa da bu nakil işlemi gerçekleşmemiştir (Uspenskiy, 1918: 230).

Trabzon'dan toplanan eserlerin bir kısmı yukarıda da belirttiğimiz üzere Rusya Bilimler Akademisine getirilmiş, bir kısmının Batum'a intikali ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür. Fakat F. Y. Uspenskiy'nin raporunda bu eserlerin götürüleceği yer meselesi açıkta kalmıştır. Bu eserlerin Ukrayna'ya götürüldüğü iddiasıyla Halk Komiserliği, Ukrayna Bilimler Akademisi'ne mektup göndermiştir. Ancak mektubun cevabında Trabzon'dan getirilen elyazmalarının Kiev'de olmadığı belirtilmiştir (Çıpkina, 2019: 214). Bununla beraber Ukrayna Bilimler Akademisi V. İ. Vernardskiy Merkezi Kütüphanesi Kataloğu'nun önsözünde 1919 yılında A.E. Krımskiy'nin Kiev'de çalışmaya başlaması ve Trabzon'dan elde ettiği elyazması eserleri de kendisiyle getirdiği kaydedilmektedir.

1918 yılının Şubat'ında Kızılhaç görevlisi F. M. Morozov'un, F. Y. Uspenskiy'e gönderdiği telgrafta Orta Hisar Camii'nde yangın çıktığı ve eserlerin bir kısmının burada yok olduğu bilgisi verilmiştir.

A. G. Çıpkina, Bilimler Akademisi ile Dışişleri Komiserliği'nin rapor ve yazışmalarında bu eserlerin muhafazası için Kafkasya'da, anlaşıldığı kadarıyla Batum veya Tiflis'te olduğunun yazıldığını belirtmektedir. E. Y. Basargina ise söz konusu yazma nüshaların Tiflis'teki Asya Müzesi'ne veya Batum'daki bir okulun müdürüne verildiğini iddia etmektedir (Çıpkina, 2019: 215).

Trabzon'dan Batum'a gönderilen tüm elyazmaları, teslimat sırasında meydana gelen bir yanlış anlaşılma nedeniyle bulunamamıştır. Bu sorun, P. N. Lozeev'in Batum'a gönderilmesine rağmen çözüme kavuşturulamamıştır. Eserlerin bir kısmı "yaşlı bir adama" verilmiş, bir kısmı depoya koyulmuştur. A. E. Krymskiy'nin asistanı olan P. N. Lozeev bu iş gezisini ayrıntılı bir şekilde F. İ. Uspenskiy'e yazdığı bir mektupta anlatmıştır (Çıpkina, 2019: 215).

A. G. Çıpkina, Trabzon'dan götürülen elyazması eserlerden bahseden makalesinde bu eserlerin Türkiye'ye iade edildiğinin arşiv belgeleriyle ispat edildiğini öne sürmüştür. Rusya'daki iç savaş sırasında Trabzon'dan tahliye edilen bazı elyazmalarının kaybolduğunu belirtmişse de, hem Rusya hem de yabancı ülkelerdeki çeşitli arşivlerden elde edilen belgelerin analizi sonucunda Batum'da yanlış anlaşılma nedeniyle kaybedilenler hariç, Ruslar tarafından toplanan eserlerin

çoğunun Türkiye'ye geri verildiğini iddia etmiştir (Çıpkina, 2019: 208-219). Fakat bahse konu makaleyi dikkatle incelediğimizde, A. G. Çıpkina'nın iade meselesini hiçbir şekilde kanıtlayamadığına ve bu mevzuda herhangi bir arşiv belgesine atıfta bulunmadığına şahit oluyoruz. Trabzon'dan getirilen bu yazma eserler kayıt altına da alınmadığından bunların hangi listeye göre iade edileceği meselesi açıkta kalmaktadır. Şöyle ki 1917 Ekim devrimi sebebiyle keşif gezisinin sonuçlarının yayınlaması mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra A. G. Çıpkina'nın Türkiye'ye iade edildiğini belirttiği elyazması eserler bugün Rusya'daki kütüphanelerde bulunmakta ve yukarıda belirttiğimiz üzere bu kütüphanelerin yayınlanmış olan kataloglarında bile yer almaktadırlar.

A. G. Çıpkina, Rusya Devlet Arşivi'ndeki belgelerden yola çıkılarak Trabzon'dan elde edilen elyazması eserlerin bir kısmının 1916-1917 yıllarında Rusya'ya götürüldüğünü, bir kısmının Batum'a intikal ettirilmişse de kaybolduğunu, diğerlerinin Trabzon'da Orta Hisar Camii'nde çıkan yangında mahvolduğunu, askerler tarafından tahrip edildiğini, bazı eserlerin de A. E. Krımskiy tarafından Kiev'e nakledildiğini belirtmektedir. Söz konusu eserlerin günümüzde Rusya kütüphanelerinde muhafaza edilmesi ve künyelerinin yukarıda isimlerini zikrettiğimiz kataloglarda yer alması elyazması eserlerin iadesinin gerçekleşmediğinin bir göstergesidir. Bunun yanı sıra Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivinde yer alan belgelerde Trabzon ve Van vilayetlerinden Rusya'ya götürülen eski eserleri iadesinin gerektiği belirtilmişse de 1930 yılına kadarki yazışmalardan hiçbir sonuç elde edilmemiştir (Usta, 2016: 130). Tarafımızdan Osmanlı, Cumhuriyet ve Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivleri taranmışsa da bu eserlerin iade edildiğini gösteren herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

1929 yılında Türk Hükümeti F. İ. Uspenskiy tarafından Trabzon'dan Rusya'ya götürülmüş elyazması eserleri İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü envanteriyle değiştirmeyi kabul etmiş ve Puşkin Ev Müzesi görevlisi M. D. Belyayev enstitü mülkiyetini almak için Türkiye'ye gönderilmiştir. M. D. Belyayev'in raporundan anlaşıldığı üzere İstanbul'daki Müzeler Genel Müdürü Halil Bey, eserleri Rus yetkilinin sunduğu envanter kayıtlarına göre iade etmekten kaçınmış ve bu davranışını söz konusu eserleri Rus görevlilerden hiçbir envanter kaydı olmaksızın teslim almalarıyla izah etmiştir. Halil Bey mevzubahis eserleri kendinde bulunan liste doğrultusunda M. D. Belyayev'e iade etmiştir (Basargina, 1995: 91). M. D. Belyayev, Rus Arkeoloji Enstitüsü envanterinin önemli kısmını aldıklarını raporuna eklemiştir. Bu eserler 1930 yılında Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ne getirilmiş ve A. N. Samoyloviç'in başkanlığında komisyon düzenlenmiştir. Eserlerin bir kısmı Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ne, bir kısmı 1954 yılında Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Tarih Enstitüsü'ne verilmiştir. 94 koli değerli eşya ise Ermitaj Müzesi'ne

gönderilmiştir. E. Basargina bu eserler sayesinde Ermitaj koleksiyonunun zenginliğine göre dünyada ikinci yere yükseldiğini yazmaktadır (Basargina, 1995: 92).

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kütüphanesini geri vermek için Anadolu'dan götürülen eşya ve kitapların Türkiye'ye iadesi şart koşulmuşsa da, bunları almak mümkün olmamıştır. Türkiye ise kendi yükümlülüklerini yerine getirmiş, hükûmetin kararıyla 16 Temmuz 1929'da bir makbuz mukabilinde 26703 ciltten oluşan kütüphane ve diğer eşyalar Rusya'ya nakledilmiştir (Etem, 1937: 8; Koca 2012: 132).

Rus Hükûmeti başlangıçta camilerden toplanmış Trabzon elyazmalarını İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün mülkiyeti ile değiştirmeye, özel olarak edinilmiş doğu elyazmalarını ise ilgili Rus kurumları arasında paylaşmaya karar vermiştir. S. Eyice, İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün 25.000 ciltten fazla kitaptan müteşekkil zengin bir kütüphanesi ve koleksiyonu olduğunu, 1914'te faaliyetini tadil ederek kapandığını, 1917'de Çarlığın devrilmesi ve Sovyet idaresinin kurulması üzerine Enstitü'nün kitaplarının İstanbul Arkeoloji Müzeleri kütüphanesine devredildiğini, Sovyet Hükûmeti'nin 16 Temmuz 1929 tarihinde eski Rus Enstitüsü'nün bütün mallarını geri istemesiyle birlikte birtakım münakaşalardan sonra 26.703 cilt kitap ve diğer eşyanın Sovyetlere teslim edilerek hepsinin Odesa'ya nakledildiğini bildirmektedir (Eyice, 1959: 1022).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'dan toplanan ve Rusya'ya götürülen elyazması eserler kayıt altına alınmamış, çoğunluğu ortada kaybolmuş, Türkiye'ye iadesi iddia edilse de, bu varsayım hiçbir resmî evrakla kanıtlanamamıştır. Uspenskiy tarafından götürülen yazma eserlerin isimlerine yukarıda belirttiğimiz üzere St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü kataloğunda rastlamaktayız (bk. Khalidov, 1986: 41). 41Bu husus, eserlerin Türkiye'ye iade edilmediğini göstermektedir.

Anadolu'dan götürülen elyazması eserlerin iadesi meselesi

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Van ve çevresinden toplanan Türkçe yazma eserler önce Tiflis'e, oradan Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü'ne gönderilmiştir. "Van Koleksiyonu"na dâhil olan eserlerin büyük bir kısmı St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (bk. Miklukho 1964; Khalidov 1986; Dmitriyeva 2002). Koleksiyondaki bazı eserler ise Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde korunmaktadır. O. Akimuşkin'in 1930 senesinde 167 Türk (Osmanlı) elyazması eserinin Türkiye yönetimine verilmek üzere Moskova'ya gönderildiğini, lakin iade işlemi gerçekleştirilmediğinden dolayı günümüzde bu eserlerin bir kısmının Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde bulunduğunu belirtmektedir (Akimuşkin, 2007: 211). Kısacası, "Van Koleksiyonu"na dâhil olan eserlerin hiç birisi Türkiye'ye geri verilmemiştir.

Türkiye Hükûmeti, İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü envanterini Rusya'ya iade etmesine karşın Rusya Hükûmeti bu güne kadar Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'dan topladığı elyazması eserleri Türkiye'ye teslim etmemiştir. F. Ünal, Trabzon'dan Türkiye'ye götürülen eserlerin İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün envanteri ile takas edildiğini yazmışsa da, kaynak göstermemiştir (Ünal, 2015: 213). St. Petersburg kütüphanelerinin günümüzdeki yazma eserler kataloglarında bu eserlerin yer alması, onların iade edilmediğinin göstergesidir.

Söz konusu eserlerin iadesi ile ilgili Osmanlı Devleti tarafından yapılan ilk girişim, İstanbul Hükûmeti Maarif Nezareti Tedrisât-ı Âliye Dairesi Müdüriyeti tarafından 3 Ağustos 1920 tarihinde yapılmıştır. 13 Aralık 1919 ve 3 Ağustos 1920 tarihlerinde de iade meselesi ile ilgili girişimler olmuştur. Türk Hariciye Vekâleti'nden Sovyet Hükûmeti'ne iletilmek üzere Moskova Sefareti'ne yazılan 11 Şubat 1924 tarih ve 5124/67 sayılı yazıda savaş sırasında Trabzon ve Van vilayetlerinden Rusya'ya götürülen çok sayıda eski eseri iade etmeleri gerektiği belirtilmiştir (Usta, 2015: 128). Lakin bu girişimlerin hiçbirisi olumlu sonuç vermemiştir.

Kültür varlıklarının korunması, tarihe ve geleceğe duyulan ortak sorumluluğun gereği olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi bu konuya sahip çıkmış ve bütün siyasi parti gruplarının ortak önergesi üzerine Yurt Dışına Kaçırılan Kültür Varlıklarımızın Belirlenerek İadelerinin Sağlanması ve Mevcut Kültür Varlıklarımızın Korunması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksudıyla bir Meclis Araştırması Komisyonu kurulmuştur. Komisyonu konunun tüm boyutlarıyla araştırılması, yapılması gerekenlerin tespit edilerek ilgili kurumlara duyurulması, yasa dışı olarak kaçırılan kültür varlıklarımızı ellerinde bulunduran müze ve koleksiyonculara Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu mücadelenin arkasında olduğunun fark ettirilmesi ve bunları yaparken de toplumda bir farkındalık yaratılması amacıyla dört aylık bir süre içinde yürüttüğü çalışmalarını 25 Şubat 2018 tarihinde tamamlamıştır. Komisyon çeşitli yıllarda Türkiye'den yurt dışına götürülen eserleri belirlemek için yurt içi ve yurt dışında çalışmalar yapmış ve iadesi için hazırlanan rapor Genel Kurula sunulmak üzere Millet Meclisi Başkanlığı'na arz edilmiştir. Raporda Trabzon'dan Rusya'ya götürülmüş elyazması eserlerin iadesi de gündeme getirilmiştir.

Trabzon'dan toplanan ve Rusya'ya götürülen eserlerin iadesi ile ilgili mesele birkaç kez gündeme gelmiştir. AK Parti Trabzon Milletvekili B. Ayvazoğlu, TBMM'deki konuşmasında Trabzon'dan götürülen eserlerin Türkiye'ye getirilmesi programından bahsetmiştir. B. Ayvazoğlu, konunun Cumhurbaşkanı Sayın R. T. Erdoğan tarafından yakından takip edildiğini ve bu girişimler ile ilgili olarak T. C. Rusya Büyükelçisinin de devrede olduğunu ifade etmiştir (Ayvazoğlu, 2019).

Türkiye Cumhuriyeti tarafından Trabzon'dan götürülen eserlerle ilgili işlem başlatılsa da, zengin "Van Koleksiyonu" saklı ve bakir kalmış, bahis konusu bile edilmemiştir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nden yurt dışına götürülen eserlerin iadesi meselesi her zaman kendi güncelliğini korumuştur. Günümüze kadar Trabzon'dan Rusya'ya götürülen eserlerin iadesi söz konusu olsa da, "Van Koleksiyonu" hakkında bilimsel literatürde bilginin olmaması sebebiyle bu koleksiyonun iadesi meselesi gündeme getirilmemiştir. Bu konunun gün ışığına çıkarılması amacıyla gerçekleştirdiğimiz çalışmamızda Rusya Bilimler Akademisi raporlarından yola çıkarak Rus Oryantalistlerin söz konusu yıllarda Anadolu'daki faaliyetlerini araştırmaya çalıştık. Raporlardan da anlaşılacağı üzere Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'daki kültürel mirasa sahip çıkmak için dönemin önemli oryantalistlerinden olan N. Y. Marr başkanlığında bir ekip oluşturulmuştur. Bu ekip, kendileri için hazırlanan plana göre hareket etmiş, Doğu Anadolu'daki önemli elyazması eserleri toplamış, önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a götürmüşlerdir.

Bunun dışında İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü başkanı İ. Y. Uspenskiy başkanlığındaki ekip de Trabzon'da kültürel mirasın toplanmasıyla meşgul olmuştur. Trabzon'dan toplanan eserlerin bir kısmının kayıp olduğu arşiv belgelerinde kayıtlıdır.

Makaleyi hazırlama amacımız Türkiye'den götürülen kültürel mirasın durumunu ve nerede bulunduğunu belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda Van koleksiyonuna dâhil olan eserlerin büyük çoğunluğunun St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde korunduğunu belirledik.

Trabzon'dan Rusya'ya götürülen eserlerin İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü envanterine karşılık iadesi söz konusu olsa da, Rusya tarafından bu sözleşmeye uyulmadığını tespit ettik. Her ne kadar Rus bilim insanları bunun tersini ispat etmeğe çalışmışlarsa da, arşiv belgeleri ve katalog kayıtları onların bu iddialarını çürütmektedir.

Van Koleksiyonu'na dâhil olan Türkçe eserlerin listesini, raporlarda yer aldığı orijinal şekliyle makalemize eklemeyi uygun bulduk. Konuyla ilgili en ilgi çekici hususlardan biri de Anadolu'dan götürülen Ermeni elyazmalarının sayısının çok az olmasıdır. Belli olduğu üzere Anadolu'dan elde edilen eserlerin büyük bir kısmı St. Petersburg'a götürülmüştür. Zaten amaç da bu kıymetli eserleri orada bir araya getirmektir. Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü Ermeni Elyazmaları Bölümü'nde toplamda 420 elyazması eser vardır. Bunlardan sadece 26'sı Van'dan getirilmiştir. Nereden getirildiği kayıtlara geçmeyen 27 eserin de Van'dan toplandığını öne süren R. Orbeli, Van Koleksiyonu'ndaki Ermeni kültür mirasının toplamda 53

eserden oluştuğunu iddia etmektedir (Yuzbaşyan, 2005: 8). Bu rakamlar Doğu Anadolu'da Ermenilerin Müslümanlardan daha önemli bir kültürel mirasa sahip olduğu iddiasını çürütmektedir. Doğu Anadolu'dan elde edilen 2000'e yakın Osmanlı dönemi Türkçe, Farsça ve Arapça yazma eserlere karşılık Ermenice sadece 26 veya 53 elyazmasının bulunması, bu bölgede Ermeni medeniyetine nazaran İslâm medeniyetinin çok daha baskın olduğunu gözler önüne sermektedir. Hâlbuki raporlardan görüldüğü üzere, Rus araştırma heyetlerinin başlıca vazifesi Doğu Anadolu'da Ermeni kültür varlıklarını tespit edip koruma altına almaktır. Böylesine belirgin bir hedefe ve sergilenen o kadar çabaya rağmen bölgeden çok az sayıda Ermenice elyazmasının bulunmuş olması, Rus bilim adamlarının bu doğrultuda umduklarını bulamadıkları şeklinde yorumlanabilir.

Van ve çevresinde bulunan Rus oryantalistlerin raporları Doğu Anadolu'daki Ermeni mezalimini de yansıması açısından önemlidir. Bunun dışında bu raporlarda Doğu Anadolu tabiri yerine, Türkiye'yi bölüp parçalamaya hizmet eden "Türkiye Ermenistanı" ve "Ermenistan" ifadeleri kullanılmaktadır (Marr, 1915: 1718-1719).

KAYNAKÇA

Abramyan, Ruben (2012). *Vidnie vipuskniki i prepodavateli Eçmiadzinskoy dukhovnoy seminarii v Sankt Peterburge: Biografiçeskiy spravoçnik. Sankt-Peterburg: Roza vetrov.*

Akimuşkin, Oleg (2007). "K istorii formirovaniya fonda musulmanskih rukopisey Sankt-Peterburgskogo filiala İnstituta Vostokovedeniya RAN". *Pismennie pamyatniki Vostoka*. 1(6). s. 208-229.

Basargina, Yekaterina (1995). "Russkiy Arkheologiçeskiy İnstitut v Konstantinopole: Arkhivne Fondı". Pod red. İ. P. Medvedeva. *Arkhivy Russkikh vizantinistov v Sankt-Peterburge. Spb.: Dmitriy Bulanin*. 1. s. 62-92.

Belova, Alla vd. (Ed.) "Krimskiy Agafangel Yefimoviç". *İzuçenie religii v Rossii v XVIII - pervoy polovine XX v.* <https://relstud-hist.spbu.ru/articles/krymskiy-agafangel-efimovic> (Erişim Tarihi: 15.05.2020)

Çıpkina, Anna (2016). "İzobrazitelnye materialı Trapezundskoy ekspeditsii: predvaritelnyy obzor i opit kharakteristiki". *İstoriiçeskie İssledovaniya*. 5. s. 280-326.

Çıpkina, Anna (2019). "Opisaniye rukopisey Trapezundskoy ekspeditsiey letom 1917 goda". *Vostok (ORIENS)*. 4. s. 208-219.

Dmitriyeva, Lyudmila ve Muratov, Sayfi (1969). "Katalogi, spiski i obzori Tyurkskikh rukopisey XVIII–XX vv". *Pismennie pamyatniki Vostoka. İstoriko-filologiçeskiye issledovaniya*. Moskva: Nauka. s. 145-177.

Dmitriyeva, Lyudmila (2002). *Katalog tyurkskikh rukopisey İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*. Moskva: Vostlit.

Dvornichenko, Andrey (2012). (Ed.) “Uspenskiy Fedor İvanoviç”. *Setevoy biografiçeskiy slovar istorikov Sankt-Peterburgskogo universiteta XVIII–XX vv. SPb.* <https://bioslovhist.spbu.ru/person/1794-uspenskiy-fedor-ivanovich.html> (Erişim Tarihi: 2.07.2020)

Etem, Eldem Halil (1937). *İstanbul'da İki İrfan Evi*, İstanbul: İstanbul Müzeleri Neşriyatı.

Eyice, Semavi (1959). “Arkeoloji Enstitüleri”. *İstanbul Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: s. 1021-1025.

Falev, Pavel (1918). “Osmanskiye rukopisi postupivşiya v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo fronta”. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. 4 (12-15). s. 1619-1630.

Florenskiy, Aleksandr. Virtualniy Muzei Kulaka. <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=49032596&language=1> (Erişim Tarihi: 25.07.2020).

İsen, Mustafa vd. (2018). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Yurt Dışına Kaçırılan Kültür Varlıklarımızın Belirlenerek İadelerinin Sağlanması ve Mevcut Kültür Varlıklarımızın Korunması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*.

Khalidov A.B (1960). Katalog Arabskikh rukopisey İnstituta narodov Azii Akademii Nauk SSSR. Vıpusk 1. Khudojestvennaya proza. Otvetstvenniy redaktor V.I.Belyayev. M.: IVL.

Khalidov, Anas (1986). (Ed.) *Arabskie rukopisi İnstituta Vostokovedeniya. Kratkiy katalog*. Çast 1. Moskva: İzdatelstvo “Nauka” GRVL.

Koca, Zeynep (2012). *Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kraçkovskiy, İgnatiy (1917a). “Arabskiye rukopisi, postupivşiya v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk c Kafkazskogo Fronta”. *İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademiy, İzvestiya Akademiy Nauk*. (11)13. s. 913-949.

Kraçkovskiy, İgnatiy (1917b). “Opisanie sobraniya Koranov privyezennikh iz Trapezunta akademikom F.İ. Uspenskim”. *İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya Akademii Nauk*. 11(6). s. 346-349.

Marr, Nikolay (1915a). “Khaldskaya klinoobraznaya nadpis iz sela Leska Vanskago okruga”. *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. 6 (9/16). s. 1731–1738.

Marr, Nikolay (1915b). “Zapiska akademika N. Y. Marra o registratsii kak vıvezennikh, tak i broşennikh na meste na proizvol sudbi rukopisey i drevnostey zanyatoy nami çasti Tureçkoy Armeni”. *11-e prilozhenie k protokolu XI zasedaniya - Fiziko-Matematiçeskago Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk 23 sentyabrya 1915 goda. İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya İmperatorskoy Akademii*. 6 (9/16). s. 1711-1719.

Marr, Nikolay (1915c). "Programma akademika N. Y. Marra dlya S. V. Ter-Avetisyana". *İzvlęçeniya iz protokolov" zasedaniy Akademii, İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk* 6 (9/18). s. 1893-1894.

Marr, Nikolay (1916a). "Otçet akademika N. Y. Marra o komandirovke letom 1916 goda na Kavkaz dlya okhrany pamyatnikov" v rayone voyennikh" deystviy". *İzvlęçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii* 10 (16). s. 1481-1482.

Marr, Nikolay (1916b). "İzvlęçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii". *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk* 6 (10/10). s. 809-810.

Marr, Nikolay (1917). "Zapiska o snaryajenii ekspeditsii v Van". *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva. Protokoli zasedaniy Vostoçnogo otdeleniya Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva* C. 24. XXIX.

Marr, Nikolay-İ. Orbeli (1922). *Arkheologiçeskaya ekspeditsiya 1916 g v Van*. Petrograd.

Miklukho-Maklay, Nikolay (1964). (Ed) *Persidskiye i Tadjikskiy rukopisi İnstituta Narodov Azii AN SSSR (Kratkiy alfavitny katalog)*. Çast I. Moskva: Nauka.

Okunev, Nikolay (1917a). "Predvaritelnyy otvet privat dotsenta Petrogradskago Universiteta N. L. Okuneva o komandirovke letom 1917 g. na Kavkazskiy front dlya okhranı pamyatnikov drevnosti i kulturi" *İzvlęçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya Akademii Nauk* 11 (17). s. 1435-1438.

Okunev, Nikolay (1917b). Spisok fotografiy, ispolnenikh" privat dotsentom Petrogradskago Universiteta P. L. Okunevim, vo vremya poyezdki na Kavkazskiy front letom 1917 g. dlya okhranı vostoçnikh pamyatnikov drevnosti i kulturi". *İzvlęçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya Akademii Nauk*. 11 (17). s. 1444-1454.

Okunev, Nikolay. Arkhiv Rossiyskoy Akademii Nauk. Sankt-Peterburgskiy Filial. <http://db.ranar.spb.ru/ru/person/id/29362/> (Erişim Tarihi: 15.08.2020)

Pançulidzev, Sergey (1908). *Sbornik biografiy kavalgardov: 1826-1908*. Tom 4. Peterburg: Ekspeditsiya zagotovleniya gosudarstvennikh bumag.

Programma (1917). "Programma rabot Vanskoy Ekspeditsii na 1916 g. — XXIX Protokoly zasedaniy Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva za 1916 god". *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva. Tom dvadtsat çetvertiy*. Petrograd: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk XXIX.

Romaskeviç, Aleksandr (1918). "Persidskiya rukopisi postupivşiy v Aziatskiy Muzey s Kavkazskogo fronta". *Aziatskiy Sbornik*. s. 391-396.

Rostovçev, Yevgeniy (2016). (Ed). "Loris Melik Kalantar Aşharbek Andreeviç". *Peterburgskaya istoriçeskaya şkola (XVIII – naçalo XX vv.): informacionnyy resurs*. SPb. <https://bioslovhist.spbu.ru/hist-pg-ld/2446-loris-melik-kalantarov-asharbak-andreevic.html> (Erişim Tarihi: 11.07.2020)

Smelova, Nataliya. “N. Y. Marr”. http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=1415 (Erişim Tarihi: 19.05.2020)

Sosniçkiy, Dmitriy (2012). (Ed.) “Falev Pavel Aleksandroviç”. *Setevoy biografiçeskiy slovar professorov i prepodavateley Sankt-Peterburgskogo universiteta (1819–1917)*. SPb. <https://bioslovhist.spbu.ru/person/628-falev-pavel-aleksandrovich.html>.

Şaginyan, Arsen (2012). (Ed.) “Arbeli İosif Orbeli”. *Setevoy biografiçeskiy slovar istorikov Sankt-Peterburgskogo universiteta XVIII–XX vv*. SPb. <https://bioslovhist.spbu.ru/person/558-orbeli-iosif-abgarovich.html> (Erişim Tarihi: 27.07.2020)

Ter-Avetisyan, Smbat (1916a). “Spisok fotografiy khaldskikh, khristianskikh i musulmanskikh drevnostey Vanskogo okruga”. *İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. 6 (10/10). s. 817-822.

Ter-Avetisyan, Smbat (1916b). “Predvaritelny otçet po II komandirovke S. V. Ter-Avetisyana v zanyatiya Russkimi voyskami çasti Tureçkoy Armenii”. *İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. 10 (16). s. 1484-1487.

Uspenskiy, Fyodor (1916 a). “Soobşeniya i otçet akademika F. İ. Uspenskogo o komandirovke v Trapezunt”. *İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii, İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. 6 (10-16). s. 1464-1480.

Uspenskiy, Fyodor (1916 b). “İzveçeniya iz protokolov zasedaniy Akademii”. *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk*. 6 (10-16). s. 1490-1492.

Uspenskiy, Fyodor (1918). “Otçet o zanyatiyakh v Trapezunt letom 1917 g.”. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. 6 (12/5). s. 207-238.

Usta, Veysel (2016). “Rus Bilimler Akademisi Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler”. *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Trabzon: Serander. s. 109-132.

Ünal, Fatih (2015). *Ruslar Bizans'ın Peşinde*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.

Yuzbaşyan, Karen (2005). “Armyanskie rukopisi v Peterburgskikh sobraniyakh. Katalog”. SPb.: “Dmitriy Bulanin” *Pravoslavnyy Palestinskiy sbornik*. Vyp. 104 (41): *Pravoslavnyy Palestinskiy sbornik*. 104 (41). s. 1-344.

Zaytsev, İlya (2016). “Osmanskaya arkheografiya v prifrontovoy polose (Trabzonskiye rukopisi v bibliotekakh Sankt-Peterburga, Kiyeva i Moskvı)». *Natsionalnie biblioteki: vekhi istorii i sovremeniy oblik. Materialı mejdunarodno-praktičeskoj konferentsii*. Kazan: Milli kitap. s. 108-125.

Zapiska (1917). “Zapiska o snaryajenii ekspeditsii v Van”. *Protokolı zasedaniy Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva za 1916 god Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arkheologiçeskogo Obşestva*. Tom 24. Petrograd. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk XXV-XXIX.

EKLER: Türkçe Yazmalar (Falev 1918)

III.

حرف الالف

- 28 28, 28 34 рук. 1250 г. х. ابیات شیخ یونس امره مع شرحه مصری
اتباع ملة ابراهيم لمنقاری زادا 31 15
احوال حج بیت الله الحرام وانواع دعائه 25 12
اداب المنازل (Перчь, Б., 171) 36 14, рук. 1206 г. х.
اسئله قیصر روم مع معویه 31 15
استقاط صلوت 31 15
الاسلام الانصاری ترجمه سی 25 70
امتحان رساله سی 27 5
امثله شرح ترکی 32 30
انوار العاشقین لاجدیازجی اوغلی (Рье, 17) 34 28, рук. 987 г. х.
اوراد جمیع مشایخ شرحی 27 1
اهل بدعت و فراق ضالّة وهی غظیمه کتاب مرات العقاید 31 15

حرف الباء

بیان تجدید نکاح 35 28

حرف التاء

- تاریخ ارضروم 44 4
تاریخ الطبری (Рье, 22) 35 28
تکفه شاهدی (Рье, 139) 9 20, 17 6, 21 8 битлисск. рук. 1177 г. х.
تذکرة الاولیا لعطار ترجمه سی (Флейш., № 99) 11 3
ترتیب توتیا 25 47
ترتیب زیبالمحمود الوردای 25 15
ترتیب العلوم لابراهیم حقی ارضرومی 25 50 м. б. автор. 1264 г. х.
ترجمان صحاح (Рье, 135) 13 9
ترکی سکوک ملحمدم بن درویش محمد ثانی الادرتوی (Перчь, Г., 89) 40 8
تعریف مسیح عیسی فی تشریف محمد المصطفی 26 11
تفال قران لجعفر صادق ترجمه سی 27 1
تفصیل طریق المقربین لعبد الرحمن بن نضیر 22 50
تقریب فی شرح التکریب للغزالی 25 47

حرف الجيم

جوهر الاسلام 31 21

حرف الحاء

حديث في بيان تهليل 27 1

حديثه السعدا لفضولى (P. 39, 39) 43 4, рук. 1002 г. х.

حكايت لطيفه ونافعه 31 7

حلال مغلقات قرآمة الشاهدى 15 17

حليه الانبيا 26 28

حرف الخاء

خطبة النكاح 31 7

خواص قران 32 30

حرف الدال

دخان واتباع سلطان قصيدة في حق الدخان 31 18

درر العقايد لشيخ عبد المجيد سيواسى الحلوى 24 28 скутарійск. рук. 1199 г. х. (ср. Гаммеръ, III, 286).

در المكنون ليازجى زاده (P. 105, 105) 37 2

دعا المناسك 25 32

دواى امراض مختلف لقيسونى زاده (P. 125, 125) 41 18

دورت فرض 7 18

ديوان باقى (P. 187, 187) 39 28

ديوان فضولى (P. 207, 207) 17 19

ديوان نيازى 26 11 рук. 1117 г. х.

ديوان واصف (ср. P. 212, 212) 39 24

ديوان هدايى (ср. Гибб., III, 219) 24 22

حرف الراء

رد اعتقاد باطله اهل بدعت متصوفيه 31 15

رد نصارى واليهود ترجمهسى 25 56

رسالة اجتهاديه نزاعيه رشديه معلم اولى سلمان افنديك اثر قلمبرى 25 8

رساله في ايام نحسات لعبد الغنى بن عبد الخليل 22 15

- رساله في بدعة طريق 25 70
رساله برکلی محمد افندی 29 19, پوک. 1147 گ. خ.
رساله في تنزيه الله 22 49
رساله في التوجه والاداب لشيخ خالد 25 70
رساله في ثنا النفس 22 49
رسالة الحاجي على پاشا 4 4
رساله في حق السلوك ورابطه وشمایل جميع سلسله نقشبنديه 25 15
رساله في حق الدوران الصوفيه لالشيخ عبد الاحد النوري لخلوتی 24 28, پوک. 1198 گ. خ.
رساله في حق كوكل وذاكر وكيفية تفكر وشغل 22 49
رساله ختم خواجكان ورابطه وبعض اسرارلری احتصار وجه اوزره بيان وعيان اولنور 22 49
رساله رابطة في الدليل 22 15
رساله رومی افندی 22 7, 35 28
رساله السلوك ترجمه سی 25 70
رساله شيخ سلامی 24 28
رساله مصری النيازى الخلوتی الملاطی (24 28 (сп. Ръе, 261)
رساله الصغير للتصوف 22 49
رساله عتيقه 25 9
رساله عظيم مثل رشحات في اوصاف عبد الخالق العجيدوانی 22 49
رساله القوز لغزالی 25 47
رساله قاضی زاده 22 7, 31 10
رساله محبوب لقطب الاوليا الشيخ صادق 22 49
رساله في المراقبه والاداب والوقوف 25 70
رساله مرغوب لصادق افندی 22 49
رساله مسائل واحتلاج نامه 22 15
رساله مستطاب في حق سلاطين 31 15
رساله المنظومه الشريفة للعقايد الشريعه لرضاتی 23 30, پوک. 1201 گ. خ.
رساله ناجيه اخلاق وعقايد 25 52
رساله نصيحت 25 41
رونق المجالس 31 7

حرف الزاء

- زبدة الحقايق شرح وصيه برکوی 23 9
زبدة عقايد 24 39
زبدة المعارف 7 13

حرف الطاء

- طب ترجمه‌سی 25 29
طریقه محمدیه لبرکی محمد افندی ترجمه‌سی 42 27, рук. 1244 г. х.
طریقه نور بخششیه 25 17

حرف العين

- عقاید لاکرمانی 27 55
عقاید ومسایل فقهیه ترجمه‌سی 14 14
علم الحال موسی افندی الواعظ 5 3
عن اصحاب رسول 22 30

حرف الفاء

- فتاوی ابی السعود (Ръе, 15) 44 15
فتاوی کمال پاشازاده (Перчь, Б., 155) 22 28
فضایل مکه والمدینة والقدس والخلیل واولاده اکرام وداود وسلیمان لالشیخ محمد الیمنی
24 28
فضیله صلوه رغایب وغیره 25 51
فقه کیدانینک ترکیه ترجمه‌سی 31 15
فوائد امام ربانی 25 70

حرف القاف

- قانون نامه 41 10
قرق مسئله (Ръе, 249) 21 17
قصیده نطق مولانا جلال الدین الرومی 25 48
القطعه فی بحر المنسرح 45 14

حرف الکان

- کتاب رمل (ср. Ръе, 131 и дал.) 37 18
کتاب سنوسی 22 7
کتاب النجاة لاسمایل حقی 22 4, рук. 1248 г. х.
کزیده نامه (Ръе, 249) 17 7 рук. 1125 г. х.
کلشن انوار لیحیی بک (Ръе, 181) 42 5 ванск. рук. 1053 г. х.
کمیای سعادت لغزالی 24 28 рук. 1198 г. х.

حرف اللام

1 16, 3 1 рук. 1207 г. х. (Рье, 135) لغت اختری

36 2 لغت آیات

5 13, 19 4 (Рье, 137) لغت لطف الله حلیمی

حرف الميم

37 11 (Флейш. № 117, 3) مایة العامل

9 8 مثنوی کتاب الیسوفیه

16 7 (Рье, 168) محمدیه لیازجی اوغلی

31 10 مدح رمضان ترجمه سی

31 7 مرشد متآهلین

25 48 مرآت المحققین لالشیخ محمود جبستری

8 9 (Флейш. № 15, 388) مزکی النفوس لعبد الله بن محمد المصری الرومی الارنقی

37 34 مستغنی الشروح لسعام (sic) اغازاده الحاجی مصطفی بن محمد

32 29 مصاح النفس لعمر الفوادی

24 27 مطلب المجاهدین

22 49 معرفه النفس لارزنجانی

32 29 معیار الطریقہ لقره باش ولی

29 14 مفاتیح الدریه لسید حافظ محمد مراد بن شیخ الحاج عبد الحلیمی ترجمه سی

35 18 مفتاح الجنة لاجد داعی

31 7 مفتاح الصلوت

29 17 مفردات ابن بیطار (Перчъ, Б., 294)

23 15 مفهوم امثله و بنا ولغة وأصطلاح

22 49 مقاصد ناجیه ترجمه سی

25 60 مکالمه حضر علیه السلام مع سلیمان نحیفی

8 7 ملابد الامام عزالی ترجمه سی

46 20 مناسک الحج لالشیخ سنان الرومی الواعظ فی مكة (Рье, 14) 1249 г. х. рук.

22 24 مناقب حضرت امام اعظم لامام قرطبی ترجمه سی

25 17 مناقب صاحب مولود سلیمان افندی

26 40 منشآت فی المجاورات لموسی عبد الکریم افندی

25 24 منظومه فقه لخلیلی بن یوسف بن خیر الدین

22 24 مهر شریف

26 51 میزان احکام شرع شریف للعبد الباقی

حرف النون

- نار نجات ومحبت نامه مجربست 24 27
ناظم ولادت نامه حضرت پیغمبر شیخ سلیمان افندی 25 17
نالی افندیکنک تألیفی 22 49
تظم العلوم (لنیاری?) 32 30
نمازین (sic) واجبلری 25 52

حرف الهاء

- هشت بهشت (تذكرة الشعرا) 34 10

حرف الواو

- والده حضرت خواجه احرار ترجمه سی 25 70
وصیة برکلی (Pse, 6) 22 7
وصیة میت وسنته وکیفیتته 24 27
وصیة نامه مولانا خسرو 24 2
وقوعات حلب لابراهیم راشد 39 33

حرف الباء

- یوسف کتابی 23 28
یوسف وزلیخا لالتی پرمق 25 2, 26 20